International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 40 September - October - 2025

PESA कायदा आणि त्याचा महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजावर प्रभाव : एक चिकित्सक अभ्यास

आगाम लहु श्रीराम
संशोधक विद्यार्थी
भूगोल विभाग, कला व विज्ञान महाविद्यालय, चौसाळा, ता. जि. बीड-431126 (MH)
Corresponding Author – आगाम लहु श्रीराम
DOI - 10.5281/zenodo.17648341

सारांश (Abstract):

Panchayats (Extension to Scheduled Areas) Act – PESA, १९९६ हा भारतातील अनुसूचित क्षेत्रातील आदिवासी समाजाला स्वायत्त शासन, संसाधन व्यवस्थापन आणि निर्णयक्षमतेचे अधिकार प्रदान करणारा एक ऐतिहासिक कायदा आहे. महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजात PESA च्या अंमलबजावणीनंतर सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक पातळीवर महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत. प्रस्तुत संशोधनात महाराष्ट्रातील अनुसूचित क्षेत्रांतील ग्रामसभांची भूमिका, वन व जमीन हक्कांचे वितरण, नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन, तसेच आदिवासी समाजातील सक्षमीकरण यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

या संशोधनासाठी महाराष्ट्रातील ९ अनुसूचित जिल्ह्यांतील नंदुरबार, धुळे, नाशिक, ठाणे, पालघर, गडचिरोली, चंद्रपूर, गोंदिया व गडचिरोली या भागांतील ग्रामसभांचा सखोल सर्वेक्षण केला आहे. परिणामतः PESA मुळे आदिवासी समाजाला निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली, मात्र अंमलबजावणीत प्रशासकीय अडथळे, राजकीय हस्तक्षेप आणि जागरूकतेचा अभाव ही आव्हाने राहिलेली आहेत.

कीवर्डस् (Keywords): PESA, आदिवासी समाज, स्वायत्त शासन, ग्रामसभा, संसाधन व्यवस्थापन, वनाधिकार, अनुसूचित क्षेत्र, महिला सक्षमीकरण.

प्रस्तावना (Introduction):

भारत हा विविधतेने नटलेला देश असून येथील समाजरचना अत्यंत जटिल आहे. त्यामध्ये आदिवासी समाजाचा एक मोठा व ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण घटक आहे. आदिवासी समाज हे नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून असलेले, स्वतःच्या परंपरा, रूढी, श्रद्धा व संस्कृती जपणारे समुदाय आहेत. भारतीय संविधानातील पाचवी अनुसूची या समाजाच्या संरक्षणासाठी व त्यांच्या स्वायत्ततेसाठी विशेष तरतुदी प्रदान करते.

या पार्श्वभूमीवर PESA कायदा, १९९६ हा ऐतिहासिक कायदा लागू करण्यात आला. या कायद्यामुळे ग्रामसभांना स्वायत्त निर्णयक्षमतेचे अधिकार देऊन स्थानिक पातळीवरील शासन प्रणालीत आदिवासींच्या सहभागाची नवी दिशा ठरली. नैसर्गिक संसाधनांचा वापर, जमीन हक्कांचे वितरण, पारंपरिक न्यायव्यवस्था, खनिज व्यवस्थापन, महिला सक्षमीकरण

आणि विकास योजनांचे नियोजन यामध्ये ग्रामसभांना प्रमुख भूमिका मिळाली.

महाराष्ट्रातील नंदुरबार, धुळे, नाशिक, पालघर, गडचिरोली, चंद्रपूर, गोंदिया, ठाणे आणि गडचिरोली या अनुसूचित जिल्ह्यांमध्ये PESA चा प्रभाव विविध पातळ्यांवर जाणवतो. अनेक ठिकाणी ग्रामसभांनी संसाधन व्यवस्थापनात महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले असून, जंगलातील उत्पादने, खनिज हक्क, पाण्याचे स्रोत व शेतीविषयक धोरणे निश्चित करण्याची ताकद वाढली आहे. मेंढा-लेखा (गडचिरोली) सारख्या गावांमध्ये "हमारा गाव, हमारी सरकार" या संकल्पनेची यशस्वी अंमलबजावणी झाली आहे.

मात्र, PESA कायद्याची अंमलबजावणी सर्वत्र एकसमान नाही. काही भागांत जागरूकतेचा अभाव, राजकीय हस्तक्षेप, साक्षरतेची कमी पातळी, तसेच प्रशासकीय अडथळे यांमुळे ग्रामसभांना हक्कांचा पूर्ण लाभ मिळालेला नाही. त्यामुळे या संशोधनाचा उद्देश महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजावर PESA कायद्याचा प्रभाव चिकित्सक दृष्टिकोनातून अभ्यासणे हा आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives):

1. महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजावर PESA कायद्याचा सामाजिक प्रभाव अभ्यासणे.
2. आर्थिक व संसाधन व्यवस्थापनाच्या संदर्भात PESA च्या अंमलबजावणीचे विश्लेषण करणे.
3. ग्रामसभांची भूमिका, कार्यप्रणाली व निर्णयक्षमतेचा अभ्यास करणे.
4. PESA अंतर्गत पारंपरिक आदिवासी प्रशासन व आधुनिक शासन यांचा समन्वय तपासणे.
5. PESA अंमलबजावणीतील अडचणी व त्यावरील उपाय सुचविणे.

गृहीतके (Hypotheses):

1. PESA कायद्यामुळे आदिवासी समाजाच्या स्वायत्ततेत व निर्णयक्षमतेत वाढ झाली आहे.
2. महाराष्ट्रात PESA ची प्रभावी अंमलबजावणी झालेली नाही, विशेषतः वनाधिकार, जमीन हक्क व संसाधन व्यवस्थापनाच्या बाबतीत.

अभ्यास क्षेत्र (Study Area):

या संशोधनात महाराष्ट्र राज्य हे अभ्यास क्षेत्र म्हणून निवडण्यात आले आहे. महाराष्ट्र हे भारताच्या पश्चिम भागात वसलेले असून येथे लक्षणीय प्रमाणात आदिवासी लोकसंख्या आढळते. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश PESA कायद्याच्या अंमलबजावणीचा महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजावर झालेला प्रभाव तपासणे हा आहे.

१. भौगोलिक स्थिती:

महाराष्ट्र हे भारतातील तिसऱ्या क्रमांकाचे मोठे राज्य आहे, ज्याचे क्षेत्रफळ ३,०७,७१३ चौ.कि.मी. असून राज्याची भौगोलिक रचना डोंगराळ, पठारी, मैदानी व किनारी भाग अशा विविध स्वरूपात विभागली जाते.

उत्तरेस मध्य प्रदेश, पश्चिमेस अरबी समुद्र, दक्षिणेस कर्नाटक आणि गोवा, तर पूर्वेस छत्तीसगड आणि तेलंगणा अशी राज्याची भौगोलिक सीमा आहे.

या विविध भौगोलिक स्थितींमुळे आदिवासी समाजाची जीवनपद्धती, आर्थिक उपजीविका आणि सामाजिक रचना वेगवेगळ्या स्वरूपात आढळते.

२. महाराष्ट्रातील अनुसूचित क्षेत्रे (Scheduled Areas):

महाराष्ट्रात अनुसूचित जमाती (Scheduled Tribes - STs) च्या हितसंबंधांचे रक्षण व स्थानिक स्वशासनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी PESA कायदा (१९९६) लागू आहे. या कायद्यानुसार राज्यातील काही भागांना अनुसूचित क्षेत्र म्हणून अधिसूचित करण्यात आले आहे.

महाराष्ट्रातील अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये प्रामुख्याने खालील जिल्हे समाविष्ट होतात:

गडचिरोली

गोंदिया

नंदुरबार

धुळे

नाशिक

ठाणे (पालघर)

चंद्रपूर

अमरावती

यवतमाळ

रायगड

नागपूर

भंडारा

या जिल्ह्यांमध्ये एकूण ५५,००० पेक्षा अधिक गावांचा समावेश असून, PESA कायद्याच्या अंमलबजावणीची प्रभावीता या भागांत अभ्यासली जाते.

३. लोकसंख्या व सामाजिक रचना:

महाराष्ट्रात एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे ९.३% लोकसंख्या अनुसूचित जमातींची आहे.

महत्त्वाच्या आदिवासी जमाती:

भील

गोंड

कोकणी

वारली

कातकरी

कोरकू

महादेव कोळी

माणग्या

माल्हार कोळी

या जमातींची वैशिष्ट्ये म्हणजे:

पारंपरिक जीवनशैली व नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून असलेली अर्थव्यवस्था

वनाधारित उपजीविका

सांस्कृतिक परंपरा, लोककला व धार्मिक श्रद्धा

ग्रामसभेवर आधारित निर्णयप्रक्रिया

४. PESA कायद्याचा अभ्यास क्षेत्रातील संदर्भ:

PESA कायद्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे आदिवासी समाजाला स्थानिक स्वशासनाचे अधिकार प्रदान करणे, ज्याद्वारे त्यांना त्यांच्या नैसर्गिक संसाधनांवर नियंत्रण ठेवण्याची संधी मिळते. या अभ्यास क्षेत्रात PESA चे खालील मुद्दे विशेष लक्षात घेतले जातात.

ग्रामसभेचे अधिकार :

जल, जंगल, जमीन या नैसर्गिक संपत्तीच्या वापरावर नियंत्रण.

सामाजिक न्याय :

पारंपरिक कायदे व प्रथा यांचे रक्षण.

स्थानिक प्रशासन :

अनुसूचित भागातील पंचायत व ग्रामसभा यांच्या हक्कांचे संवर्धन.

५. सामाजिक-आर्थिक स्थिती:

या अभ्यास क्षेत्रातील आदिवासी समाजाची आर्थिक स्थिती मर्यादित साधनसंपत्तीवर आधारित आहे.

मुख्य उत्पन्नाचे स्रोत:

शेती

जंगली उत्पन्न

पशुपालन

मजुरी

समस्या:

गरीबी व बेरोजगारी

शिक्षणाचा अभाव

आरोग्यसेवांचा अपुरा पुरवठा

वनसंपत्तीवर नियंत्रणासाठी संघर्ष

६. अभ्यास क्षेत्राचे महत्त्व:

या संशोधनासाठी महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित क्षेत्रांचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो कारण:

येथे आदिवासी समाजाची लक्षणीय लोकसंख्या आढळते.

PESA कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी या भागांवर अवलंबून आहे.

संसाधनांचे शाश्वत व्यवस्थापन व ग्रामसभेचे सक्षमीकरण या अभ्यासातून स्पष्ट होऊ शकते.

७. आकडेवारी व संदर्भ:

जनगणना २०११ नुसार महाराष्ट्रातील एकूण लोकसंख्या: ११.२४ कोटी

अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या: सुमारे १.०५ कोटी

अनुसूचित क्षेत्रांचे क्षेत्रफळ: १,१०,००० चौ.कि.मी. पेक्षा अधिक

PESA अंतर्गत ग्रामसभांची संख्या: सुमारे ३६,०००

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

संशोधन प्रकार: गुणात्मक व संख्यात्मक संशोधन

प्राथमिक माहिती: अनुसूचित क्षेत्रांतील ग्रामसभांचे सर्वेक्षण, आदिवासी समाजातील प्रमुख, सामाजिक कार्यकर्ते व स्थानिक प्रशासनाशी मुलाखती

दुय्यम माहिती: महाराष्ट्र शासनाचे अहवाल, जनगणना आकडेवारी, PESA संबंधी सरकारी प्रकाशने, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संशोधन लेख

अभ्यास क्षेत्राचे महत्त्व:

अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये राहणाऱ्या आदिवासी जमाती: भील, गोंड, कोलाम, वारली, कातकरी, मदिया, कोरकू, पावरा इ.

भौगोलिक वैशिष्ट्ये:

जंगल, डोंगराळ प्रदेश, नैसर्गिक संसाधनांची विपुलता.

लोकसंख्याशास्त्रीय माहिती:

आदिवासी लोकसंख्येचा टक्का, साक्षरता, आर्थिक स्रोत

अभ्यास क्षेत्राचा नकाशा समाविष्ट आहे.

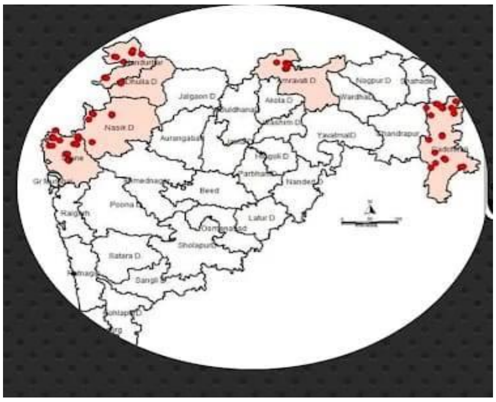

विषय विवेचन (Discussion & Analysis):

PESA अंतर्गत ग्रामसभांची कार्यप्रणाली

जमीन हक्कांचे पुनर्वितरण

वनउत्पादन व नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन

महिला सक्षमीकरणातील PESA ची भूमिका

शिक्षण, आरोग्य व रोजगारातील सुधारणा

यशस्वी केस स्टडी: मेंढा-लेखा, नंदुरबार

अपयशाची कारणे: जागरूकतेचा अभाव, राजकीय हस्तक्षेप, साक्षरतेची कमी पातळी

इतर राज्यांशी तुलनात्मक विश्लेषण: छत्तीसगड, मध्यप्रदेश, ओडिशा

निष्कर्ष (Conclusion):

1. PESA कायदा महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजासाठी परिवर्तनकारी ठरला आहे.
2. ग्रामसभांना अधिकाधिक अधिकार देऊन संसाधन व्यवस्थापनात आदिवासींचा थेट सहभाग वाढवणे गरजेचे आहे.
3. प्रशासन, राजकारण, उद्योग आणि आदिवासी समाज यांच्यातील समन्वय वाढवणे आवश्यक आहे.
4. जागरूकता, साक्षरता आणि महिला नेतृत्व वाढवणे हे यशस्वी अंमलबजावणीचे प्रमुख घटक ठरतील.

संदर्भ सूची (References):

1. भारत सरकार. (१९९६). Panchayats Extension to Scheduled Areas Act. पंचायतराज मंत्रालय.
2. महाराष्ट्र शासन. (२०२३). PESA अंमलबजावणीवरील वार्षिक अहवाल.
3. Census of India (२०११). Tribal Population Statistics.
4. Xaxa, Virginius. (२००८). Tribes and the Indian State.
5. Baviskar, A. (१९९५). In the Belly of the River: Tribal Conflicts over Development in India.
6. Economic & Political Weekly, Journal of Rural Development, इ.